

ایران و جهان در آستانه دوران معاصر

ایران در فاصله میان سقوط صفویه تا تأسیس حکومت قاجار (۱۲۱۰-۱۱۳۵ق) فراز و نشیب‌های زیادی را پشت سر گذاشت. در این دوره سلسله‌های افشاریه و زندیه برای مدت کوتاهی حکومت کردند. تا حدودی هم‌زمان با آن، در دیگر کشورها نیز رویدادهای سرنوشت‌سازی به وقوع پیوست که بر تحولات جهان در دوران معاصر تأثیرگذار بود. در این درس شما علل، آثار و نتایج مهم‌ترین تحولات ایران و جهان در دوره مذکور را بررسی و تحلیل خواهید کرد.

ایران از نادرشاه افشار تا آقامحمدخان قاجار

سقوط اصفهان و فروپاشی حکومت صفویان (۱۱۳۵ق/۱۱۰۲ش/۱۷۲۳م) موجب آشفتگی امور، بروز هرج و مرج و آشوب‌های داخلی شد. افغان‌ها به دلیل ناتوانی در تسلط بر تمام قلمرو صفوی و ناآشنایی با اصول کشورداری، نتوانستند حاکمیت مقتدری تشکیل دهند. روسیه و عثمانی نیز فرصت را مغتنم شمردند و بخش‌هایی از شمال و غرب میهن ما را اشغال کردند. در چنین شرایطی بود که سرداری از ایل افشار به نام نادر، اسب خود را برای نجات ایران از آن شرایط خطرناک زین کرد.

تأسیس حکومت افشاریه

فعالیت ۱

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر در خصوص زمینه‌ها، علل و عواملی که موجب شد ایلات و عشایر در تاریخ ایران دوران اسلامی به خصوص پس از صفویه نقش مهمی در تحولات سیاسی و برآمدن و زوال حکومت‌ها داشته باشند، بحث و گفت‌وگو کنید.

ایل افشار از جمله ایل‌های قزلباش بود که در روی کار آمدن حکومت صفویان نقش داشتند. در عصر صفوی بخشی از این ایل برای محافظت از مرزهای خراسان در برابر هجوم ازبکان به نواحی شمال آن دیار کوچانده شد.

نادر، سرداری در رکاب شاهزاده صفوی؛ به دنبال تسلط افغان‌ها بر اصفهان و قتل شاه سلطان حسین صفوی، یکی از پسرانش به نام تهماسب دوم از اصفهان گریخت و خود را شاه

بود، ابتکار عمل را به دست گرفت و فرماندهی سپاه تهماسب را عهده‌دار شد. او طی چندین جنگ افغان‌های شورشی را شکست داد و تار و مار کرد (مسیر لشکرکشی‌ها و جنگ‌های داخلی و خارجی نادر را بر روی نقشه بررسی کنید).

خواند. برخی از سرداران و سران ایل‌ها مانند نادر افشار و فتحعلی‌خان قاجار (پدر بزرگ آقامحمدخان) به او پیوستند و در نخستین گام خراسان را تصرف کردند. با حذف شدن رقیبانی چون فتحعلی‌خان قاجار، نادر که جنگاوری شجاع و متهور

نقشه لشکرکشی و جنگ‌های نادر

لشکرکشی و جنگ‌های نادر

۱- موروثی شدن سلطنت در خاندان او؛
۲- عدم حمایت بزرگان و رؤسای طوایف از خاندان صفوی؛
۳- حل اختلافات مذهبی با دولت عثمانی؛
۴- پذیرش مذهب جعفری به عنوان مذهب رسمی کشور؛
نادر پس از رسیدن به سلطنت تلاش‌های وسیعی برای حل مشکلات سیاسی و مذهبی به ویژه رفع اختلافات مذهبی با عثمانی انجام داد، گاهی با جنگ و زمانی با زبان مصالحه و مذاکره در صدد حل مشکل برآمد. اما این تلاش‌ها به دلیل کارشکنی‌های عثمانی و گرفتاری‌های داخلی و خارجی نادر به نتیجه مطلوب نرسید.

نادر سپس مهاباد نبرد با روسیه و عثمانی شد. سپاه تحت فرمان او در چندین جنگ، بر ارتش قدرتمند عثمانی پیروز شد و سرزمین‌های اشغال‌شده ایران را آزاد کرد. روس‌ها نیز با مشاهده برق شمشیر نادر و جنگجویانش، پیش از برخورد نظامی، نیروهای خود را از ایران بیرون بردند.

نادر، شاه ایران؛ پیروزی‌های برق‌آسای نادر در جنگ‌های داخلی و خارجی زمینه نشستن او بر تخت شاهی را فراهم آورد. او نخست تهماسب دوم را به بهانه بی‌کفایتی از سلطنت خلع کرد. سپس بزرگان کشور، علما و سران ایل‌ها و طوایف را به شورای **دشت مغان** فراخواند و این شرایط را برای پذیرفتن سلطنت مطرح کرد:

بررسی شواهد و مدارک

نادرشاه از ابتدای حکومت تلاش می‌کرد اختلافات مذهبی میان دو کشور ایران و عثمانی را حل نماید. آخرین و مهم‌ترین اقدام او برپایی شورای نجف در سال ۱۱۵۵ ق/ ۱۷۴۳ م با شرکت ۷۰ تن از علمای شیعی و سنی ایران و مناطق هم‌جوار بود. در این شورا پس از مباحث گسترده سرانجام بیانیه‌ای تنظیم شد که مواد مهم آن چنین بوده است:

«اولاً آنکه اهل ایران از عقاید سالفه^۱ و سب و رفض^۲ نکول^۳ و مذهب جعفری را که از مذاهب حقه است قبول نموده و قضات و علما و افندیان^۴ کرام روم اذعان کرده و آن را خامس مذاهب شمارند.

دوم اینکه چون در کعبه معظمه ارکان اربعه مسجدالحرام به ائمه و مذاهب اربعه تعلق دارد ائمه مذهب جعفری در رکن شافعی با ایشان شریک بوده بعد از ایشان علی حده با امام خود به آیین جعفری نماز گزارند...» (میرزا مهدی استرآبادی، جهانگشای نادری، ص ۳۹۱)

در مورد متن فوق اندیشه نموده و به این سؤالات پاسخ دهید:

۱- متن نقل شده از میرزا مهدی استرآبادی را به فارسی روان برگردانید.

۲- هدف نادر از برپایی این شورا چه بود؟

۳- به نظر شما آیا این اقدام نادرشاه در آن زمان درست بود؟

۱- عقاید گذشته

۲- لعن و نفرین کردن خلفای سه گانه

۳- روی گرداندن، دست کشیدن

۴- صاحب منصبان عثمانی

بیشتر بدانیم

الماس دریای نور

نبرد کرنال (۱۱۵۱ ق / ۱۷۳۹ م)

یکی از اقدامات نادر لشکر کشی به هندوستان و جنگ کرنال بود. او به بهانه تعقیب افغان‌ها و حمایت و پناه دادن به آنها از سوی پادشاه گورکانی هند، به این کشور لشکر کشی کرد. البته او انگیزه مالی و اقتصادی نیز داشت و اداره ارتش بزرگ و پر شمار او بدون منابع مالی کافی ممکن نبود. نادر با پیروزی در جنگ کرنال، دهلی را تصرف کرد و غنائم گران‌بهای هم‌چون الماس دریای نور، تخت طاووس و گنجینه‌های بزرگ جواهرات و کتب نفیس به همراه هزاران هنرمند و صنعتگر هندی را با خود به ایران آورد.

زمینه را برای ثبات و امنیت پایدار، انتقال آرام قدرت و تثبیت حکومت افشاریه پس از خود فراهم آورد. از جمله علل و عوامل این ناکامی می‌توان به اشتغال پیوسته نادرشاه به جنگ و زیاده‌ستانی‌هایی که از مردم برای تأمین هزینه‌های جنگ صورت گرفت و مهم‌تر از آن بدگمانی او نسبت به نزدیکان و بزرگان کشور و برخورد خشن با آنان در سال‌های پایانی حکومتش، اشاره کرد.

نادرشاه افشار سرانجام هنگامی که مشغول سرکوب شورشی در خراسان بود، با توطئه نزدیکان و سردارانش کشته شد (۱۱۶۰ق). او به عنوان سرداری بی‌باک و دارای نبوغ نظامی فوق‌العاده، در زمانه‌ای که آشوب‌های داخلی و هجوم ارتش‌های بیگانه، موجودیت کشور ما را به خطر انداخته بودند، وارد میدان شد و ایران را از خطرهای جدی نجات داد. با این حال وی به عنوان پادشاه مملکت، توفیق نیافت که

فعالیت ۳

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما فقدان وزیران و مشاوران برجسته در کنار نادرشاه چه آثار و پیامدهای سیاسی داشت؟

افشاریان پس از نادر

به قدرت رسیدن زندیان
پس از کشته شدن نادرشاه، کریم‌خان زند رئیس طایفه زند که از طایفه‌های لر بود برای کسب قدرت اتحادی با دو تن از سرداران ایل بختیاری (علی مراد خان و ابوالفتح‌خان) برقرار کرد. آنان برخی از مدعیان حکومت از جمله رئیس ایل قاجار (محمدحسن خان) را شکست دادند و مناطق زیادی از ایران را در اختیار گرفتند.

کریم‌خان در گام بعدی متحدین بختیاری خود را نیز کنار زد و سلسله زندیه را به پایتختی شیراز تأسیس کرد. وی پس از آن با پرهیز از سیاست جنگ و کشورگشایی، موجبات آرامش، آسایش، رونق و رفاه و شکوفایی علمی و فرهنگی نسبی قلمرو

با مرگ نادر دورانی از رقابت و جنگ برای به دست گرفتن قدرت آغاز شد. افرادی از خاندان نادر و سرداران و سران برخی ایل‌ها و طایفه‌ها با یکدیگر به ستیز برخاستند که خرابی و کشتار زیادی به بار آورد. به علاوه افرادی با ادعای انتساب به خاندان صفوی نیز خواهان بازگرداندن حکومت به خاندان صفوی بودند. در چنین شرایطی دو تن از برادرزادگان نادر (عادل‌شاه و ابراهیم‌شاه) یکی پس از دیگری به عنوان جانشین او برای مدت کوتاهی مدعی حکومت شدند؛ سپس نوبت به نوه او (شاهرخ) رسید. وی از قلمرو وسیع نادر، به شهر مشهد بسنده کرد و حکومت او تا زمانی که توسط آقا محمدخان قاجار از میان برداشته شد (۱۲۱۲ق)، ادامه یافت.

نگاره کریم خان زند هنگام دیدار با فرستاده عثمانی

خود به ویژه فارس را پس از سال‌ها جنگ و ناامنی فراهم آورد. کریم‌خان برخلاف سنت معمول از پذیرفتن عنوان شاه امتناع کرد و خود را وکیل مردم ایران (وکیل‌الرعا یا) خواند. پاره‌ای از خصوصیات اخلاقی و سلوک او مانند مدارا با دشمنان، همدردی با مردم، ساده‌زیستی و رفتار مناسب با اقلیت‌های دینی و مذهبی، نام و نشان نیکی از او در تاریخ ایران به جای گذاشته است.

نقشه ایران در دوران زندیه

فعالیت ۴

نقشه‌های تاریخی ایران در دوران نادرشاه و ایران در عصر زندیه را مقایسه و تفاوت‌های آنان را با ذکر دلیل بیان کنید.

۱- کریم‌خان در آغاز خود را وکیل‌الدوله خواند که به منزله وکالت از طرف شاهزاده‌ای صفوی بود، اما اندکی بعد لقب وکیل‌الرعا را که به معنای نماینده مردم ایران بود، برای خود برگزید (سفرنامه نیبور، ص ۲۰۷؛ آصف، رستم‌التواریخ، ص ۳۸۳).

ایران پس از کریم خان

سیاسی و اقتصادی و آسیب دیدن توان نظامی و اداری کشور بود. **لطفعلی خان** آخرین فرمانروای زند با وجود شجاعت و لیاقت نتوانست سلسله زند را حفظ کند و به دلیل غرور، اشتباهات نظامی و روی گردانی بزرگان دربارش به ویژه ابراهیم خان کلانتر، از آقامحمدخان قاجار شکست خورد و به اسارت او درآمد. با مرگ او سلسله زندیه منقرض شد (۱۲۰۹ق/۱۷۹۴م).

با مرگ کریم خان زند (۱۱۹۳ق/۱۷۷۹م) دوباره دورانی از آشوب ایران را فراگرفت. جانشینان کریم خان برای کسب تاج و تخت به رقابت و جنگ با هم پرداخته و صفحه خونین دیگری را در تاریخ ایران رقم زدند. به گونه‌ای که در کمتر از ۱۵ سال هفت تن از خاندان زند به قدرت رسیدند. نتایج این کشمکش‌ها، فروپاشی

بیشتر بدانیم

لطفعلی خان زند از نگاه مردم

سرهار فورده جونز انگلیسی که در زمان فتحعلی شاه قاجار به عنوان سفیر انگلستان در ایران انتخاب شد، در واپسین روزهای زندگی لطفعلی خان زند به خدمت او رسید تا ترتیب فروش برخی جواهرات سلطنتی و از جمله دو الماس مشهور دریای نور و تاج ماه را که در اختیار لطفعلی خان بود، بدهد. توصیف او از لطفعلی خان خواندنی است: «مردم لطفعلی خان را به خاطر صفات شایسته‌اش بسیار دوست داشتند. شهامت، پایداری، شجاعت و کفایتی که او به هنگام بلا و سختی از خود نشان می‌داد هنوز موضوع ترانه‌هایی است که شاید تا زبان فارسی زنده است، زنده بمانند...» (سرهار فورده جونز، آخرین روزهای لطفعلی خان زند، ص ۸).

روابط خارجی ایران در دوره افشاریه و زندیه

آمدند. نادر برای انگلیسی‌ها معافیت‌های گمرکی در نظر گرفت و در صدد برآمد از دانش انگلیسی‌ها در زمینه تأسیس نیروی دریایی در دریای مازندران و خلیج فارس استفاده کند. به همین منظور جان التون انگلیسی را استخدام کرد. در دوره کریم خان زند هیئت‌هایی از فرانسه و انگلستان برای اخذ امتیاز و ایجاد مراکز تجاری به ایران آمدند، اما چون حاضر به پذیرش خواسته‌های خان زند نشدند، گشایشی در روابط صورت نگرفت.

نظام اداری و سیاسی

سازمان اداری و دیوانی ایران در عصر افشاریه و زندیه تا حدودی به خاطر حاکمیت عناصر ایلی، غلبه تفکر نظامی‌گری، بی‌ثباتی سیاسی و کوتاه بودن دوران استقرار سلسله‌های مذکور، اعتبار و قوت سابق را نداشت.

حکومت نادرشاه بر اقتدارگرایی، استبداد مطلق شاه و تمرکز بر امور نظامی و ارتش متکی بود و نهادهای اداری رونق چندانی

مناسبات سیاسی و اقتصادی ایران با جهان خارج در دوران افشاریه و زندیه به دلیل درگیری‌های داخلی و بی‌ثباتی سیاسی نسبت به عصر صفوی کاهش چشمگیری یافت. مهم‌ترین مسائل خارجی ایران در این دوره، برخوردهای سیاسی - نظامی با همسایگان غربی (عثمانی) و شمالی (روسیه) بود که پیش‌تر مورد بحث قرار گرفت. به دنبال مخالفت زمامداران عثمانی با تلاش‌های نادرشاه برای حل اختلافات مذهبی میان دو کشور مسلمان، سرانجام با عقد معاهده‌ای میان دو طرف صلح برقرار شد و تا اواخر حکومت کریم خان که سپاه زندیه بصره را تصرف کرد، دوام آورد.

در دوره افشاریه و زندیه، مناسبات سیاسی و اقتصادی و ارتباطات فرهنگی ایران با کشورهای اروپایی چندان رونقی نداشت. در این دوره نمایندگانی از سوی برخی کشورهای اروپایی به ایران

نداشت. نادرشاه برای اداره امور اداری و اقتصادی از مشاورانی که بیشتر دوستان و نزدیکانش بودند، استفاده می‌کرد و توجهی به وزارت و دیوان‌سالاری نمی‌کرد. این بی‌توجهی به نظام اداری تا جایی بود که نادر شهری را به عنوان پایتخت خود انتخاب نکرد. اگرچه منابع از مشهد و کلات به عنوان پایتخت او یاد کرده‌اند ولی این مراکز بیشتر محل گردآوری خزاین و غنایم نادر بود. البته شیوه اداره ایالات، ولایات، شهرها و روستاها در عصر افشاریه و زندیه همانند دوره صفویه بود و صاحب‌منصبانی با همان عناوین سابق این مراکز را اداره می‌کردند.

اقتصاد، تجارت و کشاورزی

پس از سقوط صفویان به دلیل جنگ‌ها و آشوب‌های داخلی و اشغال بخش‌هایی از نواحی غربی و شمالی ایران توسط عثمانی و روسیه، کشاورزی و تجارت ایران دچار ضعف و رکود شدیدی شد. تداوم جنگ‌های داخلی و خارجی در زمان نادرشاه و نیاز تشکیلات نظامی به نیروی رزمنده موجب کاهش شدید نیروی انسانی در بخش کشاورزی گردید. همچنین مالیات‌های سنگینی که از مردم برای تأمین هزینه‌های نظامی گرفته می‌شد، نابسامانی‌های اقتصادی را تشدید کرد.

در دوره کریم‌خان زند اقداماتی برای بهبود وضع کشاورزی و بازرگانی انجام گرفت و شهرهای شیراز و بندر بوشهر به مراکز مهم تجارت داخلی و خارجی تبدیل شدند. آرامش و ثبات سیاسی نسبی، کاهش مالیات‌ها، دربار کم‌تجمل و تلاش کریم‌خان برای تثبیت قیمت کالاها از جمله عوامل مؤثر در رونق اقتصادی این دوره بود.

علم، ادبیات و آموزش

در عصر افشار و زند به دلیل آشفتگی‌های سیاسی و اجتماعی، علم و آموزش رونق دوران صفویان را نداشت. در پی سقوط صفویه، مدارس و حوزه‌های علمیه اصفهان و شهرهای دیگر تعطیل شد و یا از رونق افتاد. عده‌ای از علما و طلاب که از هجوم افغان‌ها جان سالم به در برده بودند، به عتبات عالیات مهاجرت کردند. در نتیجه آرامش و ثبات نسبی که در زمان زندیه به وجود آمد، فعالیت‌های علمی و آموزشی کمی رونق گرفت و مدرسه‌های جدیدی ساخته شد.

شعر و ادب فارسی در این دوره تحول چشمگیری یافت که محققان از آن به نهضت بازگشت ادبی یا سبک اصفهانی یاد نموده‌اند. چهره‌های برجسته این سبک ادبی، در برابر سبک هندی که در دوره صفویه به وجود آمده بود به سرانگشتن شعر به سبک خراسانی و شعرایی هم چون فرخی، عنصری، سعدی و حافظ پرداختند.

مدرسه علمیه خان یزد؛ این مدرسه توسط محمدتقی خان والی خیراندیش یزد در سال ۱۱۸۶ق بنا شد.

مدرسه آقاباباخان شیراز؛ ساخت این مدرسه به دستور کریم‌خان زند شروع شد و پس از او تکمیل شد.

فقیهان، فیلسوفان، پزشکان و ادیبان سرشناس عصر افشاریه و زندیه

دانشمندان و ادیبان	آثار و اقدامات علمی
محمد وحید بهبهانی (۱۱۱۷-۱۲۰۵ق)	فقیه و مجتهد بزرگ شیعه و احیاگر مکتب اصولی و صاحب آثار متعددی در فقه و اصول
سید محمد مهدی بحر العلوم (۱۱۱۵-۱۲۱۲ق)	فقیه اصولی و مفسر برجسته شیعه و صاحب آثاری در فقه، علم رجال و تاریخ مکه
آقامحمد بیدآبادی (د: ۱۱۹۸ق)	فقیه، حکیم و فیلسوف برجسته و صاحب آثاری در تفسیر، حکمت و کلام
میرزا محمد نصیر اصفهانی (د: ۱۱۹۱ق)	پزشک کریم‌خان، عالم به علوم پزشکی، ریاضی، نجوم و حکمت و فنون شعر و موسیقی
مشتاق اصفهانی (۱۱۰۱-۱۱۷۱ق)	شاعر بزرگ عهد نادرشاه و از بنیان‌گذاران نهضت بازگشت ادبی
لطفعلی‌خان آذربیکدلی (۱۱۳۴-۱۱۹۵ق)	شاعر و تذکره‌نویس برجسته قرن ۱۲ق و از بنیان‌گذاران نهضت بازگشت ادبی
هاتف اصفهانی (د: ۱۱۹۸ق)	شاعر نامی ایران در عهد افشاریه و زندیه و از مؤسسان نهضت بازگشت ادبی

هنر و معماری

به دلیل آشفتگی سیاسی و اجتماعی کشور پس از صفویان امکان رشد و ترقی هنر و معماری دور از انتظار بود. با این حال در زمان حکومت نادر شاه و دوره استقرار کریم‌خان زند در شیراز اقدامات قابل توجهی صورت گرفت. ورود هنرمندان و صنعتگران هندی پس از فتوحات نادر در هند موجب تلفیق هنر ایرانی و هندی شد. مدارا و احترام کریم‌خان نسبت به هنرمندان و علما نیز موجب رونق هنر و معماری در زمان او شد. در دوران نادر شهر اصفهان بازسازی شد و در منطقه کلات که محل نگهداری خزاین نادر بود بناهای باشکوهی مانند کاخ خورشید ساخته شد.

کاخ خورشید- کلات مشهد

حمام وکیل - شیراز

سلطان سلیم سوم (۱۸۰۷-۱۷۸۹م) هنگام به حضور پذیرفتن مقام های امپراتوری در کاخ توپ کاپی - استانبول

کریم خان زند علاقه زیادی به ساخت بناهای باشکوه داشت. ساخت مجموعه مسجد، بازار و حمام و کیل، ارگ کریم خانی و بازسازی آرامگاه حافظ، سعدی و باغ دلگشا، گوشه‌ای از اقدامات عمرانی کریم خان زند در شیراز است. نوعی از بناها با کاربرد تفریحی در دوره زند گسترش یافت که به کلاه فرنگی معروف بود. در این نوع معماری بنای کوچک و گاهی تزئینی در وسط باغ یا تفریحگاه‌ها ساخته می‌شد.

در نقاشی و نگارگری به ویژه در عصر کریم خان زند تحولی بزرگ به وجود آمد و به تدریج نقاشان به تطبیق هنر خود با معیارهای هنری اروپا پرداختند. مکتب نقاشی شیراز که از دوره مغولان شکل گرفته بود در زمان زندیه به اوج رونق و زیبایی رسید و نقاشان برجسته‌ای مانند محمد صادق، اشرف و میرزا بابا آثار زیبایی آفریدند.

جهان در آستانه دوران معاصر

الف) امپراتوری‌های مسلمان در گرداب مشکلات

سده‌های هفدهم تا نوزدهم میلادی دو سوی عالم وضعیت دوگانه متضادی داشت. در جانب شرق سه حکومت مسلمان یعنی ایران، عثمانی، و گورکانیان هند دوران ضعف خود را سپری می‌کردند و در جانب غرب، امپراتوری‌ها و دولت‌های روسیه، فرانسه و انگلستان در مسیر قدرت و شکوفایی قرار داشتند. ضعف امپراتوری‌های مسلمان هر کدام دلایل خاص داشت اما می‌توان عمده‌ترین این دلایل را در موارد زیر دانست:

- ۱- استبداد سیاسی و نادیده گرفتن حقوق اقوام و پیروان مذاهب مختلف
- ۲- عقب ماندگی علمی و صنعتی و بی توجهی یا مخالفت نسبت به اصلاحات
- ۳- غفلت از حوادث جهانی و قدرت رو به رشد استعمار.

کمپانی هند شرقی فعالیت‌های استعماری خود را گسترش دادند. استعمارگران اروپایی به تدریج با دامن زدن به اختلافات دینی و قومی در هند، بخش‌هایی از سرزمین هند را تصرف کردند. در همان حال چون میان استعمارگران رقابت شدیدی وجود داشت و جنگ‌هایی میان آنان در گرفت که با پیروزی انگلستان به پایان رسید. انگلیسی‌ها با غارت وسیع سرزمین ثروتمند هند توانستند پایه‌های قدرت خود در جهان را توسعه داده و برای حفظ سلطه خویش به دخالت و دست‌اندازی به کشورهای همسایه هند از جمله ایران پرداختند. سرانجام در سال ۱۸۵۷م. پس از سرکوب شورش سربازان هندی دولت انگلستان رسماً هند را جزئی از قلمرو خویش اعلام نموده و ملکه انگلستان به امپراتریس هند و بریتانیا ملقب گردید.

بهادر شاه دوم، آخرین فرمانروای گورکانی هند (۱۸۳۷-۱۸۵۷م) که توسط کمپانی هند شرقی انگلستان از قدرت برکنار و به برمه تبعید شد.

۱- عثمانی مرد بیمار اروپا؛ امپراتوری عثمانی در قرن ۱۸م بر بخش‌های وسیعی از شمال آفریقا و آسیای غربی تا اروپای شرقی حکومت می‌کرد. هم‌زمان با روی کار آمدن افشارها این دولت دورانی از ضعف را می‌گذراند. گستردگی قلمرو و تنوع اقوام، ادیان و مذاهب، سیاست‌های خشن و نادرست عثمانی‌ها در برخورد با حقوق اقلیت‌های قومی و مذهبی، دخالت‌های زنان و حرم‌سرا در امور کشوری و فساد سران سپاه سبب اصلی این ضعف بود. در چنین شرایطی کشورهای اروپایی به ویژه روسیه، انگلیس، فرانسه و اتریش هر کدام برای کسب منافع و به بهانه دفاع از حقوق اقلیت‌ها در امور داخلی عثمانی دخالت کرده و این امر به ضعف بیشتر منجر شد تا جایی که این کشور در قرن ۱۹م لقب مرد بیمار اروپا گرفت.

دولت عثمانی در برابر هر نوع اصلاحات و حتی دستاوردهای علمی مقاومت و از قبول پیشنهاد وحدت مذهبی نادر و حل اختلافات مذهبی درون جهان اسلام نیز خودداری کرد. افول عثمانی که هم‌زمان با دگرگونی‌های سیاسی و شکوفایی تمدنی اروپاییان بود، تأثیر زیادی در پیشبرد سیاست‌های استعماری غرب در مشرق زمین داشت.

۲- گورکانیان هند اسیر استعمار غربی؛ گورکانیان هند یا مغولان کبیر توسط محمد بابر نواده تیمور گورکانی تأسیس شد و بر بخش بزرگی از هندوستان حکومت می‌کرد. این حکومت نقش مهمی در گسترش اسلام و زبان فارسی در هندوستان داشت. در قرن ۱۸م گورکانیان هند همانند امپراتوری عثمانی رو به ضعف نهاد. اختلاف و دشمنی میان هندوها و مسلمانان، سوء مدیریت و ضعف شاهان، دسته‌بندی و توطئه‌های درباریان و ورود استعمارگران به این سرزمین از عوامل اصلی ضعف و انحطاط گورکانیان هند بود.

پرتغالی‌ها و اسپانیایی‌ها نخستین استعمارگرانی بودند که به هند وارد شدند. دولت گورکانیان به اروپاییان امتیازات تجاری و گمرکی قابل توجهی داد. در سده ۱۸م کشورهای فرانسه، هلند و انگلستان نیز وارد هندوستان شده و با تأسیس شرکت‌های بزرگ تجاری با نام

ب) اروپا و آمریکا؛ انقلاب و استعمار

در قرون ۱۸ و ۱۹م واژه انقلاب که در اصل یک اصطلاح نجومی بود وارد فرهنگ سیاسی اروپاییان شد. انقلاب به معنای دگرگونی سریع همراه با تغییرات اساسی در ساختارهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی یک جامعه است. هدف اصلی غالب انقلاب‌های سیاسی تغییر حکومت و برقراری عدالت و آزادی بوده است. اروپا در سده‌های ۱۸ و ۱۹م شاهد انقلاب‌های سیاسی، اجتماعی و صنعتی بزرگی بود. این انقلاب‌ها به گسترش استعمار اروپاییان کمک شایانی کرد. استعمار در لغت به معنی طلب عمران و آبادانی است. کشورهای استعماری برای بهره‌برداری از ثروت‌های طبیعی و انسانی ملل ضعیف از این عنوان فریبنده استفاده می‌کردند.

ملکه ویکتوریا

۱- انگلستان؛ انقلابی آرام برای نظام مشروطه؛ در اواخر قرن ۱۷م تحول سیاسی بزرگی در انگلستان رخ داد که بر جهان پس از خود تأثیر چشمگیری گذاشت. اگرچه از قرن ۱۳م در انگلستان مجلس (پارلمان) وجود داشت، اما این نهاد قدرت چندانی نداشت. در سال ۱۶۴۶م میان پارلمان به رهبری الیور کرامول^۱ و چارلز یکم^۲ پادشاه جنگ در گرفت که به پیروزی پارلمان انجامید. کرامول نظام پادشاهی را برانداخت و خود رئیس‌جمهور شد. او سپس به دلایل مذهبی با پارلمان درگیر شد و آن را منحل کرد.

پس از مرگ کرامول اگرچه پارلمان و نظام سلطنت دوباره احیا شد اما پادشاه انگلستان که سلطنت را موهبت الهی می‌دانست به پارلمان توجهی نداشت. از این رو، بار دیگر با یکدیگر به ستیز پرداختند که پارلمان پیروز شد (۱۶۸۸م). این اتفاق در تاریخ انگلستان به انقلاب با شکوه شهرت دارد. بزرگ‌ترین دستاورد این انقلاب که بدون خشونت به اهداف خود رسید، این بود که منشأ الهی سلطنت نفی و پارلمان منشأ قدرت و تعیین‌کنندهٔ اختیارات پادشاه شناخته شد.

انگلستان پس از انقلاب باشکوه، رقبای بزرگی همچون اسپانیا و فرانسه را شکست داد و به گسترش مستعمرات در گوشه

و کنار جهان پرداخت. این کشور به ویژه در دوران حکومت طولانی ملکه ویکتوریا به قدرت اول جهان تبدیل شد. ملکه ویکتوریا از طریق پیوندهای خانوادگی در اروپا نفوذ زیادی کسب کرد و از سوی دیگر با اتکا به نیروی دریایی قدرتمندش بر

۱- Oliver Cromwell

۲- Charles I

جورج واشینگتن

بخش‌های بزرگی از آفریقا، آسیا، اقیانوسیه و آمریکای شمالی دست یافت.

۲- ایالات متحده آمریکا در راه استقلال؛ سرزمین ایالات متحده آمریکا تا قرن ۱۸م شامل سیزده ایالت در ساحل اقیانوس اطلس بود. این سیزده ایالت مستعمره انگلستان بودند. جمعیت این سرزمین شامل مهاجران اروپایی بود که به دلایل مذهبی، سیاسی و اقتصادی به آنجا مهاجرت کرده بودند. در نتیجه وضع مالیات‌های سنگین توسط دولت انگلیس و تحریکات فرانسویان، مردم این سرزمین به فرماندهی جورج واشینگتن^۱ برای رسیدن به استقلال وارد جنگ با انگلستان شدند. این جنگ سرانجام با پیروزی مستعمره‌نشینان و استقلال ایالات متحده به پایان رسید و جورج واشینگتن به عنوان نخستین رئیس‌جمهور این کشور انتخاب شد (۱۷۷۶م).

ایالات متحده پس از استقلال با پیشروی به سوی غرب و کشتار وسیع سرخپوستان، که ساکنین اصلی این سرزمین بودند، به تصاحب سرزمین‌های وسیع آنان پرداخت. این کشور در طی سده‌های ۱۹ و ۲۰م با گسترش قلمرو و استثمار بردگان سیاه‌پوستی که از آفریقا به این سرزمین آورده شده بودند توانست به پیشرفت‌های وسیع سیاسی، اقتصادی و صنعتی دست یابد.

فعالیت ۵

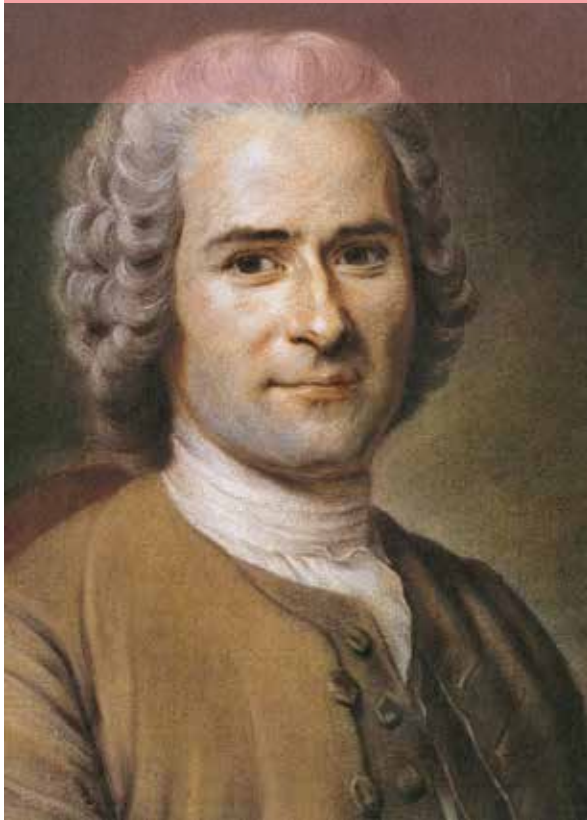
بررسی شواهد

در ژوئیه ۱۷۷۶م اعلامیه استقلال ایالات متحده از سوی مستعمره‌نشینان که برای کسب استقلال با انگلستان می‌جنگیدند صادر شد. در مقدمه این اعلامیه آمده است: «ما این حقایق را بدیهی می‌انگاریم که همه انسان‌ها برابر آفریده شده‌اند و آفریدگارشان حقوق سلب‌نشده‌ای معینی به آنها اعطا کرده است که حق زندگی، آزادی و جست‌وجوی خوشبختی از جمله آنهاست...»

با بررسی رفتار سفیدپوستان آمریکا با سرخ‌پوستان که ساکنین اصلی آن سرزمین بودند و نیز بردگان سیاه‌پوست میزان پایبندی ایالات متحده به اعلامیه استقلال را تجزیه و تحلیل نمایید.

تصویر کشتار سرخ‌پوستان

۱- George Washington

نگاره ژان ژاک روسو

۳- فرانسه؛ انقلابی برای آزادی و برابری؛ کشور فرانسه در قرن ۱۸م به دلیل شکست نظامی از انگلستان و صرف منابع مالی هنگفت در سرزمین آمریکا با ورشکستگی اقتصادی و نظامی روبه‌رو گردید. از نظر اجتماعی نیز در فرانسه مشکلاتی به وجود آمد. جامعه فرانسه دارای سه طبقه اجتماعی مشخص بود:

۱- طبقه ممتاز شامل اشراف و زمین‌داران بزرگ که علاوه بر داشتن امتیازات بسیار از پرداخت مالیات معاف بودند.

۲- طبقه متوسط که غالباً تحصیل کرده بودند و مشاغل هم چون وکالت، نویسندگی، طبابت، روزنامه‌نگاری و تجارت داشته و از اینکه طبقه ممتاز برای آنان امتیازی قائل نبود، به شدت ناراضی بودند.

۳- طبقه فقیر جامعه که در این زمان جمعیت بسیار زیادی بودند و بار اصلی مالیات و خدمات نظامی بر دوش آنان بود. اینان حکومت لویی شانزدهم پادشاه فرانسه و طبقه ممتاز را عامل سیه‌روزی خود می‌دانستند.

تحولات فکری جامعه فرانسه نقش بزرگی در پیدایش انقلاب داشت. در این کشور تحت تأثیر عصر روشنگری اروپا، فلاسفه و روشنفکرانی ظهور یافتند که اندیشه‌های آنان مردم را به سوی انقلاب رهنمون ساخت. گروهی از این روشنفکران که به دایرةالمعارف نویسان شهرت داشتند با مباحث علمی و ادبی به انتقاد از وضع موجود پرداختند. ولتر^۱، مونتسکیو^۲ و ژان ژاک روسو^۳ سه تن از مشهورترین روشنفکران فرانسه این دوره بودند. ولتر از اطاعت انسان از عقل و مبارزه با خرافات سخن می‌گفت. مونتسکیو از تفکیک قوای سیاسی

و حقوق بشر دفاع می‌کرد. روسو بر اهمیت انتخابات تأکید می‌کرد و تشکیل حکومت را حاصل یک قرارداد اجتماعی می‌شمرد. این گونه نظریات دیدگاه مردم فرانسه را تغییر داد. غفلت لویی شانزدهم از احوال مردم و تجملات و ولخرجی‌های او و درباریان نیز خشم مردم را شعله‌ورتر ساخت.

۱- Voltaire

۲- Montesquieu

۳- Jean - Jacques Rousseau

نامه‌های ایرانی

نگارهٔ مونتسکیو

شارل مونتسکیو یکی از متفکران عصر انقلاب فرانسه است. روح‌القوانین و نامه‌های ایرانی مهم‌ترین آثار اوست. او در کتاب‌نامه‌های ایرانی از زبان دو مسافر ثروتمند ایرانی در فرانسه به شکل غیرمستقیم آموزه‌های کلیسا و اخلاق عمومی فرانسویان را زیر سؤال برده و به انتقاد از استبداد حاکمه می‌پردازد. او در مقدمهٔ کتاب به کوته‌فکری فرانسویان طعنه می‌زند که نمی‌دانستند ایران کجاست و همچنین نمی‌دانستند غیر از فرانسوی‌ها، ملت‌های دیگری نیز در جهان وجود دارند.

شد. در نتیجه این کشورها با فرانسه وارد جنگ شدند. در طی این جنگ‌ها یکی از فرماندهان ارتش فرانسه به نام ناپلئون بناپارت با پیروزی‌های درخشانی که به دست آورد به شهرت رسید. او با انجام یک کودتا به قدرت دست یافت (۱۷۹۹م) و سپس به عنوان امپراتور فرانسه انتخاب شد. در دوران امپراتوری او (۱۸۱۴-۱۸۰۴م) تحولات سیاسی و نظامی زیادی در اروپا و ایران رخ داد.

سرانجام در ۱۴ ژوئیه ۱۷۸۹ مردم غالباً بی‌نوا و خشمگین پاریس با حمله به زندان باستیل انقلاب خویش را آغاز کردند. انقلابیون سرانجام لویی شانزدهم پادشاه مستبد فرانسه را وادار به امضای قانون اساسی جدید و پذیرش نظام مشروطهٔ سلطنتی کردند. مدتی بعد انقلابیون تندرو پادشاه را عزل و نظام جمهوری را برقرار کردند. آنان سپس لویی و همسرش ماری آنتوانت را اعدام کردند. اعدام این دو و افکار و شعارهای آزادی خواهانهٔ انقلاب موجب ترس و خشم کشورهای اروپایی

حملهٔ انقلابیون فرانسه به زندان باستیل نماد استبداد در ۱۷۸۹م

۴- انقلاب صنعتی جهان را دگرگون می‌سازد؛ تا اواخر قرن ۱۸م عامل اصلی تولید نیروی بازوی انسان بود. صنعتگران برای تولید کالای بیشتر مهارت‌های فکری، جسمی و هنری خود را به کار می‌بستند و از دیگر نیروهای طبیعت مانند آب و باد کمتر استفاده می‌کردند. در انقلاب صنعتی نیروی محرکه آب و سپس بخار جایگزین نیروی جسمی انسان شد. این انقلاب با اختراع و تکمیل ماشین بخار در انگلستان آغاز گردید. نخستین تحول صنعتی در نساجی و پارچه‌بافی اتفاق افتاد. پس از آن این انقلاب در کشاورزی، حمل و نقل و دیگر تولیدات صنعتی رخ داد و در نتیجه آن تولیدات صنعتی افزایش قابل توجهی یافت.

انقلاب صنعتی موجب تغییر مناسبات انسانی، اجتماعی و اقتصادی در اروپا و جهان گردید؛ زیرا در نتیجه صنعتی شدن، کشورهای اروپایی به مواد اولیه، نیروی کار ارزان، بازار فروش محصولات، سرمایه مادی فراوان و حمایت دولت‌ها نیاز پیدا کردند. به همین دلیل دو پدیده اقتصادی و اجتماعی مهم به وجود آمد:

- ۱- توسعه استعمار و غارت کشورهای آسیایی و آفریقایی
 - ۲- افزایش استثمار و بهره‌کشی از کارگران (در داخل اروپا)
- اگرچه انقلاب صنعتی موجب قدرت بیشتر اروپاییان شد اما مسائل و مشکلات بزرگی همچون: گسترش بی‌رویه شهرها، رشد سریع جمعیت، به وجود آمدن فاصله طبقاتی، نارضایتی‌های اجتماعی و اقتصادی و آلودگی‌های زیست‌محیطی به وجود آورد.

تابلوی آهن و زغال سنگ اثر نقاش اسکاتلندی ویلیام بل اسکات در اواسط سده ۱۹م

یکی از کارخانه‌های صنعتی بزرگ آلمان در ۱۸۶۸م

۵- روسیه در مسیر توسعه طلبی نظامی؛ روسیه در قرن ۱۷م کشوری عقب مانده و منزوی بود، اما پتر کبیر (۱۷۲۵-۱۶۸۲م) این کشور را متحول کرد و در مسیر پیشرفت و توسعه طلبی سیاسی و نظامی قرار داد. او با استخدام کارشناسان اروپایی و تأسیس مدارس و دانشگاه‌های جدید و تقویت ارتش و نیروی دریایی این کشور را به قدرت بزرگی تبدیل کرد. یکی از برنامه‌های پتر برای قدرتمند شدن روسیه گسترش سرزمین روسیه و دستیابی به دریاهای آزاد برای کسب منافع تجاری و سیاسی بود. به همین دلیل جانشینان او تلاش کردند تا به این برنامه عمل کنند و به همین سبب روس‌ها در نواحی شرقی اروپا، حوزه دریاهای بالتیک، سیاه و خزر اقدامات نظامی وسیعی انجام دادند. این اقدامات موجب جنگ‌های متعدد روسیه با ایران، عثمانی و برخی کشورهای اروپایی نظیر فرانسه شد.

پتر کبیر پدر روسیه جدید

پرسش‌های نمونه

- ۱- وضعیت سیاسی و نظامی ایران در دوران افشاریه و زندیه را با عصر صفویه مقایسه کنید.
- ۲- قضاوت خود را در باره شخصیت نادر و نقش او در تاریخ ایران در ۵ سطر بیان کنید.
- ۳- علل، آثار و نتایج ضعف و ناکارآمدی نظام اداری (دیوانسالاری) ایران در دوران افشاریه و زندیه را توضیح دهید.
- ۴- به نظر شما انقلاب شکوهمند انگلستان چه تأثیراتی بر اروپای قرن هجدهم گذاشت؟
- ۵- علل اجتماعی- سیاسی و فکری و فرهنگی انقلاب بزرگ فرانسه چه بود؟
- ۶- انقلاب صنعتی چه آثار و پیامدهایی داشت؟